

KS. JERZY STEFAŃSKI
Gniezno – Poznań

ANTYFONY I RESPONSORIA W KSIĘDZE LITURGII GODZIN Kwestie redakcyjne

Wielowiekowa tradycja związana z praktykowaniem *Breviarium Romanum* (dalej: *BR*) przekazała nam, że każdy psalm ma własną antyfonę, która ten psalm poprzedza i kończy. Responsorium natomiast stanowi odpowiedź na czytanie, zarówno biblijne, jak też patrystyczne czy hagiograficzne.

Rewizja dotychczasowych śpiewów antyfon i responsoriów została powierzona Grupie Studyjnej (*Coetus a Studiis*) nr VIII *De cantibus Officii*¹. Orientacyjny, ogólny zarys kierunku prac w tej materii przedstawił P. Visentin na spotkaniu relatorów odpowiedzialnych za odnowę poszczególnych elementów *BR*, które miało miejsce w Rzymie 2 października 1964 r.² Stwierdził on, że wstępnie należy rozstrzygnąć, czy tzw. *elementa parva* (antyfony, responsoria, absolucja, błogosławieństwo, wersety) powinny nadal obowiązywać przy prywatnej recytacji oficjum. Ich przecież naturalne (i historyczne) występowanie powiązane jest z recytacją chóralną. Już na wstępnie chcemy zauważyć, że nasze opracowanie w zamierzony sposób ogranicza się do problematyki antyfon i responsoriów. Należy również ustalić, czy śpiewy aktualnie obecne w *BR*, a zaczerpnięte z Biblii, należy pozostawić bez zmian, czy można je przeredagować. Można by przyjąć zasadę, że starożytne oficja powinny zatrzymać swoje śpiewy, aby uniknąć utraty znanych i uznanych, czcigodnych melodii.

Pierwszy oficjalny dokument przygotowany *in scriptis* przez relatora P. Visentina oraz sekretarza Grupy Studyjnej VIII — H. Roggera, w którym zaprezentowano obszerną, 10-stronicową *visio panoramica* problematyki tzw. mniejszych elementów

¹ Funkcję relatora tej Grupy pełnił P. Visentin OSB, a sekretarza — H. Rogger. NB. Aby nie powtarzać wcześniej już przekazanych informacji na temat organizacji prac nad redakcją nowej księgi Breviarza, przeprowadzonych przez różne Grupy Studyjne wchodzące w skład *Consilium ad exsequendam Constitutionem de Sacra liturgia* (1964), odsyłamy do: J. STEFAŃSKI: *Prace redakcyjne nad posoborową księgą Liturgii godzin. Konspekt historyczny*, w: H. SOBECZKO (red.): *Mirabile laudis canticum. Liturgia Godzin: Dzieje i teologia*, Opole 2008, s. 115–136.

² Zob. *Schemata n. 50*, z 1 grudnia 1964 r., *De Breviario 14, Coetus a Studiis IX: De structura generali Breviarii. Relatio de Sessionibus quas Coetus a Studiis IX diebus 26, 27 septembris ac 1 octobris Romae habuit*, s. 1–16, tutaj s. 13.

śpiewów *BR*, nosi datę 15 lutego 1965 r.³ Dokument ten został rozesłany wszystkim relatorom Grup Studyjnych pracujących nad rewizją poszczególnych elementów księgi *BR*. Ze względu na wytworzony tutaj kierunek procedowania w materii rewizji elementów mniejszych śpiewów *BR*, wraz z jego historycznym tłem i uzasadnieniem, przytoczymy poniżej jego główne tezy i założenia. P. Visentin już na wstępie zaznacza, że wiele z zaprezentowanych kwestii musi mieć charakter nieco ogólnikowy, gdyż zwłaszcza antyfony i responsoria zależą od ustaleń innych Grup Studyjnych (np. dotyczących dystrybucji psalmów czy wyboru odpowiednich czytań biblijnych, patrystycznych czy hagiograficznych). Aby mieć właściwe rozeznanie w omawianej problematyce, należy zapoznać się zarówno z opracowaniami dotyczącymi historii *BR*, wśród których poruszane są także kwestie wchodzące w zakres kompetencji Grupy Studyjnej VIII, jak też przede wszystkim poznać studia bezpośrednio odnoszące się do materii mniejszych elementów śpiewów *BR*. Do autorów zajmujących się historią *BR* relator zaliczył takie nazwiska, jak: S. Bäumer, P. Batiffol, C. Callewaert, P. Alfonso, M. Righetti, J. Brinktrine, J.M. Hanssens, P. Salmon, P. Borella, G. Pinell, J. Mateos. O wiele ważniejszym problemem był obowiązek zapoznania się przez członków Grupy Studyjnej z publikacjami wprost analizującymi kwestie śpiewów mniejszych. P. Visentin wymienił tu następujące pozycje:

- H. HUCKE, *Die Entwicklung des christlichen Kultgesangs zum Gregorianischen Choral*, „Römische Quartalschrift” 48 (1953), s. 147–194.
- C. GINDELE, *Die Struktur der Nokturnen in den Lateinischen Mönchsregeln vor und um St. Benedikt*, „Revue Bénédictine” 42 (1957), s. 171–222.
- P. BLANCHARD, *Psautier dans la Liturgie*, w: P. SALMONIIN. (red.), *Richesses et déficiences des anciens psautiers latins* (Collectanea Biblica latina 13), Roma 1959, s. 231–248.
- O. HEIMING, *Zum monastichen Offizium von Kassianus bis Kolumbanus*, „Archiv für Liturgiewissenschaft” 7 (1961), s. 89–156.
- A. DE VOGÜE, *Le sens d’ „Antiphona” et la longueur de l’office dans la Regula Magistri*, „Revue Bénédictine” 71 (1961), s. 119–124.
- R. LEROUX, *Les Répons „de Psalmis” pour les Matines, de l’Epiphanie à la Septuagésime, selon le cours romain et monastique*, „Etudes Grégoriennes” 6 (1963), s. 39–148.
- C. GINDELE, *Zum Ausdruck „responsorium” im Ordo Officii der Benediktiner- und Magisterregel*, „Erbe und Auftrag” 39 (1963), s. 139–143.

³ Zob. *Schemata n. 63*, z 15 lutego 1965 r., *De Breviario 16, Coetus a Studiis VIII: De cantibus officii divini. Quaestiones generaliores studio perscrutandae*, s. 110. Tę samą problematykę (choć w sposób bardziej uporządkowany) przygotował relator P. Visentin oraz sekretarz H. Rogger (*in scriptis*) dla Ojców V Sesji Plenarnej *Consilium* wyznaczonej na 26–30 kwietnia 1965 r., zob. *Schemata n. 81*, z 26 kwietnia 1965 r., *De Breviario 24, Coetus a Studiis VIII: De cantibus officii divini. Quaestiones generales „Consilio” proponendae*, s. 1–7.

- C. GINDELE, *Die „antiphona minor“ oder „parvula“*, „Erbe und Auftrag“ 39 (1963), s. 498–501.
- R.J. HERBERT, *Corpus Antiphonarum Officii*, Roma 1963.

P. Visentin zaznacza jednakże, że przy zapoznawaniu się z powyższymi studiami nie chodzi o podtrzymanie ich historycznego czy wręcz archeologicznego wymiaru, lecz o przystosowanie ich treści do pastoralnego ducha *Vaticanum II*, co tak wyraźnie zaznaczył w czasie tegoż Soboru bp A.J. Martin (Kanada), referując w imieniu soborowej Komisji Liturgicznej problematykę rewizji księgi *BR*. Jednakże przed rozpoczęciem prac przez Grupę Studyjną VIII należy odpowiedzieć na dwa podstawowe pytania:

- a) Czy antyfony i responsoria należy w ogóle zachować?
- b) Jakimi kryteriami kierować się odnośnie do ich tekstów?

Ad a). Antyfony i responsoria (a także pozostałe *elementa parvula*) swoją obecność w oficjum zawdzięczają recytacji chóralnej wykonywanej *in cantu*. Jak zatem ta historyczna tradycja ma się do dzisiejszej praktyki recytowania *BR* w zdecydowanej większości kleru poza chórem, *a solo*? Warto tu przypomnieć zróżnicowane wypowiedzi Ojców soborowych w tej materii. Niektórzy chcieli zupełnego usunięcia powyższych elementów w przyszłej księdze *BR* lub pozostawienia ich *ad libitum*. Inni natomiast, przeciwnie, proponowali zachowanie *status quo*, gdyż także indywidualna modlitwa ma wymiar wspólnotowy. P. Visentin przypominał tutaj, że w *Rubricarum instructum* z 1960 r. odnośnie do omawianych tutaj elementów znajdziemy ostrzeżenie *ne thesaurus pretiosus pietatis amitatur*. Jak wiadomo Ojcowie soborowi odesłali rozwiązanie powyższych kwestii do komisji posoborowej.

W obliczu różnorodnych opinii, P. Visentin skierował do członków swej Grupy Studyjnej następujące pytania:

- Czy powyższe elementy należy w przyszłej księdze *BR* zachować i na podstawie jakiej argumentacji?
- Czy dotyczy to także recytacji *a solo*?
- Czy zachować w powyższej materii dotychczasową, niezmienną praktykę, czy raczej tylko niektóre teksty poddać rewizji?

Ad b). Odnośnie do tekstów antyfon i responsoriów P. Visentin wstępnie zaprezentował ewentualne rozwiązania:

- jeśli oficjum zostało zredagowane w epoce współczesnej, z dostosowaniem do melodii gregoriańskiej, gdy występuje jakieś zastrzeżenie odnośnie do antyfony czy responsorium, nie ma żadnych przeciwwskazań, aby takie teksty utworzyć na nowo;
- inaczej należy postępować z czcigodnymi starożytnymi tekstami opatrzonymi odpowiednimi melodiami, gdyż zmiana choćby jednego słowa może spowodować pęknięcie całej struktury;

— pewne problemy mogą powstać w związku z rewizją czytań hagiograficznych niektórych świętych, którzy z racji ich niepewnych źródeł historycznych mogą doznać albo korekty czytań, albo też ich opuszczenia w przyszłym *BR*. Kryterium naukowej historyczności będzie obowiązkowe także dla antyfon i responsoriów.

Analizując oddzielnie problem antyfon, P. Visentin swoje wątpliwości przedstawił w czterech punktach.

- 1) Najpierw należy odpowiedzieć na pytanie historycznego pochodzenia antyfon. Pierwotnie stanowiły one rodzaj refrenu (jednozdaniowego) powtarzanego po każdym wierszu psalmu. Późniejszy etap rozwoju — jedna antyfona dla całego psalmu. Tę teorię autorstwa P. Alfonso obalał znany liturgista A. Jungmann, widząc w antyfonie interpretację muzyczną dla danego psalmu, która różna była dla oficjum ferialnego, inna dla świątecznego. Przy nowej dystrybucji psalmów przyszłego *BR* powyższy aspekt należy również brać pod uwagę.
- 2) B. Capelle, A. Jungmann, M. Righetti proponowali, aby starożytne antyfony *de tempore* oraz *de festis* zachować w sposób nietknięty, natomiast teksty z epoki najnowszej należy dokładnie przejrzeć, ewentualnie na nowo zrehabilitować. Ponadto A. Jungmann opowiadał się za odrzuceniem antyfon w psalmodii godziny czytań oraz godzin mniejszych w dni ferialne oraz niedziele, gdyż nie są praktykowane nawet w klasztorach. Poza tym nie dodają one żadnej nowej idei do tychże psalmów.
- 3) Odnośnie do liczby antyfon należy zachować dotychczasową tradycję jednej antyfony do każdego psalmu (*matutinum*, jutrznia, nieszpory) czy jedną dla wielu psalmów (godziny mniejsze, kompleta)? Jak rozwiązać problem, gdy dłuższy psalm będzie podzielony na dwie lub więcej części? Jak postępować w powyższej sytuacji przy recytacji chóralnej?
- 4) Do rozwiązania w sensie duszpasterskim pozostają antyfony nieszporów (czasami jutrzni) w niedziele i święta, gdy bierze w nich udział wspólnota parafialna. Czy zamiast recytowania ich wszystkich, i to zróżnicowanych, nawet z udziałem kantora parafialnego, nie byłoby pożyteczne ich uproszczenie i zredukowanie do kilku typicznych, odpowiednio do danego okresu liturgicznego (Adwent, Boże Narodzenie itd.) lub określonych świąt (np. *De Beata Maria Virgine*, patron parafii itp.)?

W kwestii responsoriów P. Visentin zarysował cztery możliwości redakcyjnych rozwiązań.

- 1) Zgodnie z sugestiami B. Capelle nie należy nic zmieniać w kwestii responsoriów, gdyż zaliczane są one do piękniejszych części oficjum i obdarzone są „dramaturgią grecką”. Istnieją jednakże opinie przeciwne, które chciałyby zupełnie znieść responsoria, przynajmniej przy recytacji prywatnej. W czasie obrad soborowych niektórzy biskupi optowali za opuszczeniem w responsorium „powtórzeń” (*repetenda*).

- 2) Niektórzy proponują zachować jedynie responsoria z *matutinum* oraz wszystkie responsoria krótkie ze względu na ich kompozycję artystyczną oraz walor duchowy. Inaczej uważał A. Jungmann odnośnie do responsoriów krótkich. Proponował ich zupełne opuszczenie, gdyż przy recytacji *sine cantu* są często mało czytelne.
- 3) Niekiedy niewidoczny jest związek między responsorium a poprzedzającą lekturą. Rozwiązaniem takiej trudności byłaby norma, aby po lekturze biblijnej następowało responsorium biblijne, po lekturze patrystycznej — responsorium patrystyczne, po lekturze historycznej — responsorium historyczne.
- 4) Jeśli do niesporów z udziałem ludu wprowadza się lekturę biblijną (wraz z homilią), to czy należy również przygotować (zredagować) odpowiednie responsorium z własnym podkładem muzycznym? Jakie powinny być kryteria ich redakcji? Responsorium należy wówczas usytuować po lekturze czy raczej po homilii?

Szerzej na temat antyfon i responsoriów dyskutowano 1 i 2 marca 1965 r. w siedzibie Pałacu św. Marty w Watykanie na spotkaniu relatorów oraz sekretarzy poszczególnych Grup Studyjnych pracujących nad rewizją *BR*. Spotkanie to zorganizował A.G. Martimort, odpowiedzialny za całość reformy powyższej księgi⁴. P. Visentin swoją prezentację problematyki omawianych tutaj śpiewów zawarł w siedmiu punktach, które wymagają określonych decyzji. Streścił on tutaj swój „programowy” dokument z 15 lutego 1965 r. (*Schemata n. 63*).

- 1) Należy rozważyć, czy w nowym *BR* należy zachować antyfony i responsoria, biorąc pod uwagę, że stanowią one element recytacji chóralnej, zatem obcej recytacji indywidualnej. Nie można jednak pominąć opinii podkreślających wartość tychże dwóch elementów dla ducha modlitwy i kontemplacji przy recytacji *BR*.
- 2) Funkcjonują różne opinie na temat sensu i znaczenia antyfon i responsoriów.
- 3) Zakładając zachowanie powyższych dwóch elementów, pozostaje kwestia dotycząca ich tekstów: należy je zachować w dotychczasowym kształcie, poddać je rewizji, czyli zmodyfikować, czy raczej zredagować *ex novo*?
- 4) Osobny problem związany jest z ilością ewentualnych antyfon. Czy powinny towarzyszyć na początku i na końcu psalmodii danej godziny kanonicznej, czy raczej każdego psalmu, czy nawet w odniesieniu do odcinka (częstki) psalmu, czy w końcu nawet przed i po określonej zwrotce (*strophā*) psalmu?
- 5) Czy każde responsorium musi zawierać tematyczne odniesienie do uprzednio odczytanej lektury?

⁴ Poniżej referujemy ważniejsze kwestie dotyczące naszego tematu, zob. *Schemata n. 68*, z 26 marca 1965 r., *De Breviario 17, Relatio de Sessionibus quas Coetus a Studiis IX diebus 1 et 2 martii 1965 Romae ad Aedes S. Marthae habuit*, s. 1–10, tutaj s. 7–10. NB. Chcąc wiernie odtworzyć dyskusje w czasie omawianego tutaj spotkania, z konieczności musimy narazić się na zarzut dokonania niektórych powtórzeń ze *Schemata n. 63*.

- 6) Należy zwrócić szczególną uwagę odnośnie do antyfon psalmodii nieszpórów celebrowanych z udziałem ludu.
- 7) Jakkolwiek na aktualnym etapie prac redakcyjnych kwestia dotycząca *versiculi, benedictiones et absolutiones* nie stanowi istotnego problemu, nie należy tych kwestii zupełnie pomijać.

Powyższe ogólne wskazania relatora P. Visentina zostały przeanalizowane w obszernej dyskusji pozostałych uczestników powyżej wymienionej sesji. Przypomniano najpierw, że zgodnie z deklaracją konstytucji liturgicznej (art. 90) także indywidualna recytacja *BR* ma charakter wspólnotowy, gdyż jest modlitwą publiczną Kościoła. Rzutuje to również na te elementy oficjum, które nie są oceniane jako chóralne czy wspólnotowe. Analizując antyfony w sensie historycznym, mają one zasadniczo wymiar muzyczny, zapowiadają i nadają psalmom określoną intonację. Warto tu jednak przypomnieć, że ów melodyjny wymiar antyfon nie był czymś pierwotnym ani też oryginalnym w sensie relacji antyfona – psalm. Nie należy też zapominać, że pierwotną i fundamentalną rolą antyfon było podkreślanie modlitewnego oraz kontemplacyjnego sensu danego psalmu, względnie nawiązanie do charakteru dnia liturgicznego, w którym przypisany psalm był wykonywany. Znane były przecież oficja, w których antyfona była powtarzana po każdym wersecie psalmu. Jakkolwiek historyczne argumenty mają swój walor i mogą stanowić inspirację dla współczesnych poszukiwań, to jednak punkt ciężkości dalszych prac redakcyjnych powinien spoczywać na pastoralnej przydatności antyfon dla dzisiejszej i jutrzejszej recytacji *BR*. Wszyscy uczestnicy sesji zgodnie eksponowali ważne znaczenie antyfon w recytacji chóralne czy parafialnej lub innej formie wspólnotowej. Odnośnie do recytacji prywatnej, dyskutanci zgłaszali następujące opinie:

- zachować antyfony także w recytacji indywidualnej;
- antyfony powinny wzmacniać ducha modlitwy i kontemplacji;
- uwzględniać w antyfonach liturgiczny charakter dnia;
- eksponować szczególny charakter danego psalmu;
- psalmy bez antyfony wydają się „pozbawione korzenia” (*déracinés*);
- hiszpański kardynał Franciszek Quiñones w I wydaniu (1535) swego brewiarza do prywatnego użytku pozbawił wszystkie psalmy własnych antyfon. Jednakże już w następnym wydaniu psalmy „odzyskały” swoje antyfony;
- problem ilości antyfon w psalmodii poszczególnych godzin kanonicznych należy na tym etapie prac odłożyć do dalszych przemyśleń.

W podsumowaniu powyższej sesji jej organizator, A.G. Martimort, stwierdził, że argumenty, które opowiadają się za zachowaniem antyfon w recytacji chórowej, równocześnie optują za ich stosowaniem w recytacji indywidualnej. Wszyscy zatem uczestnicy powyższego spotkania przewidywali obecność antyfon w nowej księdze *BR*.

Osobną uwagę należy poświęcić antyfonom dla nieszpórów z udziałem ludu. Powinny one być na tyle ogólne (*formulae communes*), aby były łatwe w wykonaniu przez wszystkich. Można by przewidzieć takie antyfony na czasy mocne, np. na

Adwent, Wielki Post itp. Nie powinny one jednak zbyt mocno różnić się od antyfon zawartych w *BR* dla kleru. Jeden z dyskutantów omawianej sesji proponował, aby z zestawu antyfon z brewiarza dla duchownych wybrać te najbardziej przystępne i odpowiednie. Ta sama zasada odnosi się do przygotowania odpowiednio prostych i łatwych w wykonaniu melodii określonych antyfon.

Odnosnie do responsoriów dyskutanci w zdecydowanej większości (wyjątek — I. Dalmais) opowiedzieli się za zachowaniem tego elementu w *BR*. Uzasadniano, że wzmacniają one ducha pobożności, wyjaśniają przeczytaną lekturę i ukazują ją w wymiarze modlitwy i kontemplacji. Niekiedy eksponują szczególną ideę danej lektury, a także wskazują na aktualny moment historii zbawienia. Zróżnicowane opinie dyskutantów odnosiły się do struktury responsorium, do konieczności (zwyczaj) powtarzania danych wersetów, które przedłużało recytację oficjum, itp. Ostateczne ustalenia odłożono na przyszłe etapy prac redakcyjnych.

W tym samym czasie w kwestii responsoriów stanowisko zajęła również Grupa Studyjna IV (*De lectionibus biblicis*). Jakkolwiek problemy redakcyjne związane z responsoriami nie leżały wprost w kompetencjach tejże Grupy, jednakże z tej racji, że responsorium dopełnia czytanie biblijne i jest z nim treściowo połączone, wspomniana Grupa określiła potrójną celowość i strukturę responsorium⁵:

- a) w responsorium umieszcza się wyimek uprzednio odczytanej lektury, aby ją lepiej zapamiętać. Ten schemat przeważa w dotychczasowym *BR*;
- b) poprzez responsorium można lekturze nadać charakter modlitwy, co rozpoznajemy także w *BR* w lekturach z ksiąg mądrościowych, np. *Da mihi Domine, sedium tuarum assistricem sapientiam*;
- c) wysłuchana lektura poprzez responsorium może stanowić przejście (*transitus*), odniesienie do innej księgi biblijnej, zwłaszcza w relacji Starego do Nowego Testamentu. Przykładem (*fere solum*) jest okres Adwentu. Ten trzeci sposób redakcji responsorium, w oparciu o współczesny stan nauk biblijnych, wart jest podkreślenia i zauważenia ze względu na duchowy pożytek.

Responsoria analizowane w aspekcie śpiewu nie powinny sprawiać trudności, gdyż ich dotychczasowa forma w większości prezentuje łatwe i typiczne wykonanie.

Powyższe problemy zostały zaprezentowane Ojcom *Consilium* w czasie V Sesji Plenarnej tegoż organu w dniach 26–30 kwietnia 1965 r. Opinie Ojców zostały wyrażone poprzez szereg pytań, zadanych przez A.G. Martimorta, które w odniesieniu do omawianej tutaj problematyki prezentowały się następująco:⁶

— Czy można redagować nowe responsoria zgodnie ze stanem nauk biblijnych oraz według potrójnych kryteriów celowości i struktury responsoriów określonych poprzez Grupę Studyjną IV (*De lectionibus biblicis*)? Odpowiedź: *placet*.

⁵ Zob. *Schemata* n. 78, z 26 kwietnia 1965 r., *De Breviario* 23, *Coetus a Studiis IV: De lectionibus biblicis*, s. 1–5, tutaj s. 5.

⁶ Zob. *Schemata* n. 95, z 22 maja 1965 r., *De Breviario* 26, *De structura generali Breviarii. Relatio de Sessione quam Coetus a Studiis IX die 30 aprilis 1965 Romae habuit*, s. 1–8, tutaj s. 3–5.

- Czy można przyjąć jako podstawową normę, że antyfony opracowane dla nowej księgi *BR* będą obowiązkowe także w recytacji indywidualnej? Odpowiedź: *placet omnino*.
- Czy można poświęcić szczególną uwagę antyfonom nieszpornym z udziałem ludu, dobierając z dotychczasowego *patrimonium* (lub redagując nowe) nieliczne, łatwe w wykonaniu, a przeznaczone w całości dla danego okresu liturgicznego, np. dla Adwentu, Wielkiego Postu, itd.? Odpowiedź: *placet*.
- Czy responsorium również w czasie recytacji prywatnej jest obowiązkowe? odpowiedź: *placet*.
- Czy Ojcowie wyrażają zgodę na wprowadzenie nowych tekstów antyfon, które, jakkolwiek wymagają wykonania *in cantu*, mogą być jednakże recytowane bez podkładu muzycznego, co zresztą jest w większości codzienną praktyką? Odpowiedź: *placet*.

Z zaprezentowanymi tutaj opiniami Ojców *Consilium* A.G. Martimort zapoznał wszystkich relatorów Grup Studyjnych, pracujących nad nową redakcją księgi *BR*, bezpośrednio po zakończeniu V Sesji Plenarnej *Consilium*, czyli 30 kwietnia 1965 r. Podczas podsumowującej dyskusji P. Visentin stwierdził, że jego Grupa nie może na aktualnym etapie prac redakcyjnych ustalać precyzyjnie odpowiednich antyfon czy responsoriów, gdyż uzależniona jest od ustaleń Grupy Studyjnej III (*De psalmis distribuendis*) oraz Grup Studyjnych odpowiedzialnych za czytanie biblijne, patrystyczne i hagiograficzne. Ważne jest również ustalenie ilości antyfon występujących w poszczególnych godzinach kanonicznych oraz sposobu ich powtarzania. Nie należy również zapominać, że te teksty będą wykonywane w językach ojczystych. Odnośnie do responsoriów P. Visentin zadał pytanie, kto powinien takie teksty opracować. A.G. Martimort proponował, aby pozostawić to w kompetencjach Grupy Studyjnej IV (*De lectionibus biblicis*). Opracowaniem zaś muzycznym tychże tekstów zajmować się będzie Grupa Studyjna XXV (*De libris cantus liturgici revisendis et edendis*)⁷.

Na początku 1965 r. relator P. Visentin zwrócił się z prośbą do niektórych konsultorów oraz fachowców w materii śpiewów *BR* o wyrażenie *in scriptis* swoich opinii na temat dalszego procedowania redakcyjnego w tej materii. Nadesłane materiały, zdaniem relatora, przedstawiały dość zróżnicowaną wartość dla dalszych prac redakcyjnych, zawierały jednakże także wiele użytecznych sugestii (...*sunt quae, ut patet, omnino reiciendae, ...attamen quibusdam in locis bona etiam elementa praebent, quae utilia esse possunt...*)⁸. Poniżej referujemy najbardziej charakterystyczne wypowiedzi zaproszonych konsultorów oraz innych fachowców.

I. Leclercq stwierdził, że wymiar społeczny, wspólnotowy w recytacji *BR* nie obejmuje wyłącznie jego chóralnego, dialogowanego wykonania, gdyż każda mod-

⁷ Tamże, s. 7n.

⁸ Powyższą opinię zawiera *Schemata n. 100*, z 30 lipca 1965 r., *De Breviario* 28 (VII-2), *Omnibus Sodalibus Coetuum VIII et IX Relator Coetus VIII salutem*, s. 1–25. Referowane stwierdzenia wypełniają całość opisanego tutaj dokumentu.

litwa *ex natura sua* jest wspólnotowa. Nie wymaga zatem, aby w swoim wykonaniu, czyli *in forma sua*, była dialogowana. Zatem przy indywidualnym recytowaniu responsorium jego eklezjalny charakter zawiera się w jego treści, a nie w sposobie wykonania. Prawdziwy zaś walor responsorium polega na tym, że stanowi on rodzaj egzegezy do tekstu biblijnego. Ponieważ aktualny brewiarz nie zawiera zbyt wiele responsoriów o takim charakterze, jest pole do pracy w tej materii. Przy wspólnotowej recytacji zgromadzenie powinno zawsze wykonać śpiew po usłyszeniu lekturze. Zakładając recytację w języku narodowym, należy pozostawić wolność w sposobie i treści responsorium wykonywanego w języku ojczystym. Przy indywidualnej modlitwie brewiarzowej antyfony można opuszczać (...*supprimendae ubi officium non canitur*). Występowanie antyfon jest usprawiedliwione jedynie w tym przypadku, jeśli pozostają one w uzasadnionej relacji (inwokacji) do psalmu lub zawierają jakiś klucz interpretacyjny do niego. W każdym przypadku powinny być proste i krótkie. Zdarza się bowiem, że są one obszerniejsze niż psalm. Przykładem może być zakonne oficjum ku czci św. Benedykta, w którym antyfony sprawiają wrażenie, jakoby psalmy były jedynie pretekstem dla wyśpiewania dłuższych antyfon.

Znany muzykolog P.I. Gelineau przypomniał najpierw ogólną zasadę, że *officium divinum* już ze swej definicji jest „publiczną modlitwą Kościoła”, co zresztą autorytatywnie stwierdza KL 90. Powyższy autor, co zrozumiałe, był zdecydowanym zwolennikiem pozostawienia śpiewów w wykonaniu chóralnym w oficjum. Uzasadniał to studiami historycznymi. Liturgia porównawcza pozwala na rozróżnienie dwóch zasadniczych (i kilku podrzędnych) typów śpiewów, które ogólnie można nazwać „antyfonalne”. Chodzi tutaj o śpiewy mieszczące się w kategorii określanej źródłowo (responsorium) oraz o kategorię śpiewów nazywanych *tropus*. Pierwszy rodzaj śpiewów (*hypakoi*) jest krótkim tekstem, przeważnie jakimś wariantem z psalmu, który przybiera formę refrenu i powtarzany był w trakcie wykonywania psalmu. Praktykowany był głównie od IV do VI w. Ten rodzaj śpiewu prezentują starożytne antyfony psalmodyczne przeznaczone na dni powszednie. Ze starożytnych kodeksów zgromadzono ich około 2000 i zestawiono je w ponad 10 różnych typów melodyjnych. Tropy natomiast przedstawiają krótki melodyjny tekst, przeważnie biblijny, z własną charakterystyczną melodią, której się nie powtarza w charakterze refrenu. Poprzedzały lub następowały po psalmie, czasami w środku psalmu. Rozwój tej praktyki notuje się na VI–VII w.

Reasumując dość długi wywód omawianego tutaj autora, można powtórzyć jego opinię, że całkowitym uzasadnieniem sensu responsorium i zarazem korzyścią z jego wykonywania jest jego śpiew i chóralne wykonanie. Przy zaniechaniu takiego wykonania teksty responsorium pełnią jedynie rolę dowodu, świadectwa historycznego.

I. Dalmais OP, profesor Instytutu Katolickiego w Paryżu, optował za zachowaniem śpiewów (antyfon i responsoriów) także w recytacji *a solo*, z uwzględnieniem dokonania odpowiednich korekt, przeredagowań. Odnośnie do antyfon proponował, aby *matutinum* i godziny mniejsze opatrzyć jedynie jedną antyfoną, natomiast

każdy psalm jutrzni i nieszporów posiadał własną antyfonę, i to zarówno przed, jak też po danym psalmie. Oficja wykonywane z udziałem ludu powinny zawierać antyfony z łatwą i prostą linią melodyjną. Responsoria natomiast w sumaryczny sposób powinny kończyć godzinę czytań. W recytacji indywidualnej należy opuścić *repetenda*.

P. Delalande OP pragnął zatrzymać w przyszłym *BR* śpiewy antyfon i responsoriów, gdyż redukcja tej księgi do samych psalmów czy lektur oraz hymnów sprawiłaby, że recytacja oficjum byłaby monotonna i nudna. Potwierdził to zresztą nieudany eksperyment I wydania brewiarza kard. F. Quiñones (1535 r.). Bogactwo bowiem historii zbawienia rozpoznane w obchodach roku liturgicznego jest często obecne w antyfonach, responsoriach oraz innych „mniejszych” śpiewach (tekstach). Równocześnie jednakże należy poddać redakcyjnej rewizji wszystkie *parva elementa*. Rozwlekłe responsoria trzeba skrócić.

H. Hucke stwierdził, że antyfony w aktualnym *BR* nie są już tym, co określa ich nazwa. One nie prezentują już jakiejś muzykalnej formy, gdyż są wyłącznie tekstem. Historycznie śpiew antyfony jednoczył i harmonizował wspólnotę i zarazem podkreślał główną myśl psalmu. Ta pierwsza celowość zanika oczywiście przy prywatnej recytacji. Zatem większą uwagę należy poświęcić problemowi tekstów antyfon recytowanych. Czy nie byłaby godna zauważenia przy recytacji indywidualnej propozycja, aby w miejsce antyfon przed psalmem umieścić krótkie czytanie biblijne, które będzie pełniło funkcję medytacji jako wprowadzenie do danego psalmu?

Osobną propozycję powyższy autor przedstawił odnośnie do wykonywania oficjum w parafiach. Chodziło tu przede wszystkim o nieszpory parafialne. Autor przypomniał najpierw, że zachodzi różnica pomiędzy odśpiewaniem psalmu z antyfoną w czasie Mszy św. a nieszporami. W czasie Mszy św. psalm z antyfoną towarzyszą (w sensie historycznym zwłaszcza) dodatkowemu obrzędowi, a mianowicie procesji (zob. śpiew międzylekcyjny z procesją do ambony, śpiew w czasie procesji z darami ofiarnymi, śpiew w czasie przystępowania do Komunii św.), natomiast psalmodia z antyfonami wykonywane w oficjum są same w sobie już rytmem. W praktyce parafialnej śpiewane nabożeństwo nieszporne korzysta przeważnie z tych samych, znanych ludowi psalmów. Odnośnie zaś do antyfon, bardziej użyteczne byłoby pozostawienie kantorowi (lub dobranej scholi) ich odśpiewanie.

M. Pfaff OSB (prof. Uniwersytetu w Monachium) chciał osobnego brewiarza dla duchowieństwa diecezjalnego oraz osobnego dla wspólnot zakonnych zobowiązanych do praktykowania oficjum chórowego. Starożytne, dawne teksty wykonywane *in cantu* powinny pozostać nadal w swojej nienaruszonej formie muzycznej. Odnośnie do antyfon, autor ocenił te wprowadzone w reformie *BR* za Piusa X (1912) za niezbyt udane muzycznie, a ich teksty, pomimo biblijnego pochodzenia, za zbyt proste i niepoetyckie. Nowe zatem teksty antyfon obecne w *BR* należy albo wymienić, albo co najmniej przeredagować. Można przewidzieć opuszczenie antyfon w godzinie czytań i tzw. godzinach mniejszych. Responsoria należy bardzo ograni-

czyć, np. w aktualnej (1965 rok!) strukturze *matutinum* wystarczyłoby jedno responsorium (zamiast 9!). Można by nawet zmienić nazwę responsorium na „międzytekst” (*Zwischentext*), gdyż przysłała księga *BR* nie powinna zawierać więcej czytań niż dwa lub trzy. W kwestii antyfon odnoszących się do nieszpórów z udziałem ludu M. Pfaff niczego nie proponował. Uważał bowiem, że wobec zanikania udziału ludu w parafialnych nieszpórach, należy zastępować je nowymi propozycjami pastoralnymi, np. nabożeństwem słowa Bożego z odpowiednią homilią.

Powyższe opinie miały oczywiście informacyjną wartość i znaczenie dla Grupy Studyjnej VIII.

Na dni 25–26 września 1965 r. przewodniczący Grupy Studyjnej IX A.G. Martimort zwołał wszystkich relatorów odpowiedzialnych za nowe redakcje poszczególnych elementów *BR* do Pałacu św. Marty w Rzymie. P. Visentin w swoim sprawozdaniu zauważył, że w kwestii ilości i umiejscowienia antyfon w strukturze psalmodii poszczególnych godzin kanonicznych istnieją bardzo zróżnicowane opinie⁹. Niektórzy konsultorzy (E. Lengeling, A. Amore, A. Rose) chcą każdemu psalmowi przydzielić antyfonę, nawet podzielonemu psalmowi, a także w psalmodii godzin mniejszych. Inni natomiast, jak np. prof. M. Pfaff, zachowaliby antyfony jedynie w oficja świąt i uroczystości lub co najwyżej jedną dla danej psalmodii. Biorąc pod uwagę, że przewiduje się w nowej księdze liczne podziały dłuższych psalmów, należy przewidzieć proporcjonalną ilość nowych antyfon, gdyż zasada własnej antyfony dla integralnego psalmu zachwiałaby strukturą psalmodii poszczególnych godzin (I. Pascher, A. Amore). Jeśli dłuższy psalm (np. 118,77) został podzielony na kilka części i przydzielony w swoich częściach na różne dni lub godziny, to antyfony, która zawiera istotny sens tegoż psalmu, może być taka sama, towarzysząc poszczególnym częściom danego psalmu (A.G. Martimort, I. Pascher, B. Fischer). Większość obecnych opowiadała się za takim rozwiązaniem.

Na wspomnianej sesji pytano również, skąd czerpać nowe antyfony. Interpelowany relator Grupy Studyjnej XXV (*De libris cantus liturgici revisendis et edendis*) E. Cardine OSB, prof. Instytutu Muzyki Sakralnej w Rzymie, przypomniał, że opactwo benedyktyńskie w Solesmes dysponuje *schedarium omnium antiphonarum*. Były one w znacznym stopniu wykorzystane przy edycji brewiarza Piusa X (1912). Równocześnie jednak zrezagowano wówczas teksty zupełnie nowe. Relatorzy zatem postulowali, aby również w przyszłej księdze *BR* skorzystać z tej praktyki. Duchowieństwo bowiem raczej oczekuje nowych tekstów (A.G. Martimort). Ze starożytnego skarbca trudno będzie znaleźć odpowiednie antyfony dla psalterza na dni powszednie. Jednakże dla dni świątecznych istnieją bardzo liczne antyfony, które można wykorzystać (J. Pascher).

⁹ Szeroką mozaikę opinii na temat roli antyfon ogłoszonych na wspomnianej Sesji zob. *Schemata n. 136*, z 22 grudnia 1965 r., *De Breviario 33, Relatio de Sessionibus quas Coetus IX Romae ad Aedes S. Marthae diebus 25–26 septembris habuit*, s. 1–11, tutaj, s. 2–5.

Osobne zagadnienie dotyczyło źródeł, z których powinny pochodzić nowe teksty antyfon. Chodzi o to, aby wykroczyć poza tradycję czerpania antyfon z treści psalmów, a opierać je także o wersety z Nowego Testamentu, zwłaszcza z Ewangelii. W tej kwestii prezentowano jednakże zróżnicowane opinie. A. Dirks OP twierdził, że antyfony z tekstem Ewangelii można zastosować wyłącznie w określonych przypadkach, lecz nie w psalmodii dni feriałnych. Podobną opinię wyraził B. Fischer, obawiając się mieszania w tym przypadku różnych gatunków literackich, które różnią księgi Nowego Testamentu od psalmów. Odminną orientację prezentował J. Pascher. Uważał on, że antyfony z tekstami Nowego Testamentu wspomagają modlitwę psalmów, którą wtedy łatwiej rozumieć i interpretować w świetle Nowego Testamentu. Zatem nowa wersja antyfon przyszłej księgi *BR* nigdy nie powinna wykluczać tekstów czerpanych z Nowego Testamentu (I. Gribomont OSB). Jeszcze radykalniej wypowiedział się A.G. Martimort. Stwierdził on, że jeśli nowe antyfony nie będą miały odniesienia do Chrystusa, to lepiej w ogóle na ten temat nie dyskutować. Jeśli zaś sens chrystologiczny danego psalmu nie jest wprost rozpoznawalny, taką rolę powinny przejąć antyfony, które jednakże należy zredagować w duchu Ojców Kościoła (J. Pascher). Ewentualne kontrowersje w tej materii można by rozwiązać korzystając z tekstów ewangelijnych, przygotowując przewidziany brewiarz *ad experimentum* (V. Raffa). Powyższa propozycja spotkała się z aprobatą większości dyskutantów. Jednakże A. G. Martimort przestrzegał, aby korzystając z możliwości odrzucenia takiej możliwości zgłoszonej przez V. Raffę, nie wybrać równocześnie opcji zbyt konserwatywnej. Owszem, spotykane w *BR* antyfony ewangelijne są zbyt długie, należy je zatem skrócić lub wybrać krótsze (A.G. Martimort).

Osobnym problemem do ustalenia jest kwestia podziału dłuższego psalmu na części. Większość dyskutantów była za przydzieleniem każdej z części psalmu własnej antyfony i powtarzania jej wewnątrz tego samego psalmu.

Dyskutowano również nad antyfonami okresu paschalnego. W jutrzni przed pierwszym psalmem oraz w godzinach mniejszych występują jedynie trzykrotne *Alleluja*. Aby uniknąć efektu znużenia z powtarzania tego samego słowa, proponowano, aby zachowując wymiar paschalny tego okresu, poprzedzić zawsze *Alleluja* odpowiednim tekstem. Samo zaś słowo *Alleluja* w funkcji antyfony mogłoby występować jedynie przy psalmach allelujatycznych.

W dniach 18–26 października, 22–26 listopada oraz 1 grudnia 1965 r. odbyły się posiedzenia VI Sesji Plenarnej Ojców *Consilium*. Były one rozłożone w czasie, gdyż równocześnie trwały obrady *Vaticanum II*. 1 grudnia 1965 r. sekretarz *Consilium*, A. Bugnini, zadał Ojcom tego organu 19 pytań odnoszących się do struktury przyszłego brewiarza. W kwestii ewentualnie ciągłego odmawiania psalmów danej godziny kanonicznej Ojcowie opowiedzieli się za ich przedzieleniem odpowiednimi antyfonami. Nie zgodzili się na opuszczanie w recytacji indywidualnej elemen-

tów uważanych za *stricte choralia*, gdyż zawierają one swój walor duchowy. Na ten wymiar powinny zwracać uwagę nowe redakcje wspomnianych elementów¹⁰.

Ze wspomnianymi powyżej 19 pytaniami odnoszącymi się do reformy księgi *BR* sekretarz *Consilium* ponownie zapoznał Ojców *Consilium* (w sumie 47) oraz wybranych konsultorów i „biegłych” (*periti – consiliari*, w sumie 23). Wysłał im *in scriptis* powyższe zapytania 16 grudnia 1965 r.¹¹ Załedwie połowa (24) Ojców nadała swoje precyzyjne opinie (wśród nich bp F. Jop z Opoła). W interesującej nas tutaj kwestii pytanie (nr 9) domagało się odpowiedzi, czy przy recytacji *a solo* elementy chóralne można opuszczać. 14 respondentów zgadzało się na taką alternatywę, 6 — *non placet*, pozostali nie wyrazili swej opinii. Opinie konsultorów: 21 — *placet*, 1 — *non placet*, 1 — nie przesłał na to pytanie odpowiedzi. Pytanie 10 w tymże kwestionariuszu odnosiło się do redakcyjnego stylu i treści elementów choralnych w przypadku ich recytacji *a solo*: czy powinny one pobudzać i kierować modlitwę osobistą (...*ut orationem personalem excitent et dirigant*)? 16 Ojców odpowiedziało *placet*, 3 nie chciało żadnych zmian w tej materii, 3 wykluczało takowe założenia redakcyjne, 2 — nie zajęło żadnego stanowiska. Opinie konsultorów: 13 — *placet*, 9 nie odpowiedziało na to pytanie, 1 — należy szukać innego redakcyjnego kryterium w powyższej problematyce.

W obliczu dość radykalnych publikacji w różnych periodykach teologicznych, podważających kierunek prac redakcyjnych nad odnową księgi *BR*, A.G. Martimort, odpowiedzialny za całość prac w obszarze reformy *BR*, poczuł się zobowiązany do sumarycznego przedstawienia aktualnego stanu prac w omawianej materii¹². Przypomniał on najpierw odpowiedzi Ojców *Consilium* (w sumie 24) oraz różnych biegłych (*periti*, w sumie 23) na pytania zadane im w kwestionariuszu wysłanym 16 grudnia 1965 r. na temat generalnego kierunku prac nad odnową księgi *BR*. Następnie w formie *visio panoramica* zaprezentował dotychczasowe osiągnięcia i rezultaty prac redakcyjnych odnoszące się bezpośrednio do problematyki śpiewów chóralnych w *BR* (*De elementis sic dictis choralibus*). Podzielił te kwestie na trzy obszary zainteresowań: (a) elementy chóralne *in genere*, (b) responsoria, (c) antyfony.

Ad a) Odnośnie do śpiewów w *BR* zaobserwować można bardzo zróżnicowane orientacje. Wiadomo, że ogromna większość duchownych recytuje oficjum zupełnie prywatnie. Z tego zatem środowiska wypływa gorący postulat (...*plures vehementer petunt*), aby elementy chórowe wykorzystywane były w tych wspólnotach,

¹⁰ Powyższe informacje zawarte są w *Schemata n. 135*, z 16 grudnia 1965 r., *De Breviario 32, Quaestiones circa Officii divini instaurationem*, s. 1–6, tutaj s. 3.

¹¹ Zob. *Schemata n. 167*, z 10 maja 1966 r., *De Breviario 38, Exitus et computatio responsionum ad quaestionarium de Breviario (Schem. N. 135, De Breviar. n. 32) a Secretaria Consilii Sodalibus et quibusdam Consultoribus et Consiliariis missum die 16 decembris 1965*, s. 1–10, tutaj s. 4–5.

¹² Referowane poniżej *exposé* A.G. Martimorta — zob. *Schemata n. 185*, z 19 września 1966 r., *De Breviario 40, Relatio generalis de Officio Divino*, s. 1–25, tutaj s. 10–12.

które rzeczywiście praktykują recytację wspólnotową, i to *in cantu*. Jeśli natomiast wspólnota wypowiada elementy chórowe *sine cantu*, wówczas również elementy chórowe tracą swoją naturalną wymowę i sens. Przewidując zaś w przyszłości recytację oficjum w języku ojczystym, wykonywanie powtarzanych wersetów wcale nie ułatwi właściwego rozumienia modlitwy brewiarzowej. Nie dziwi zatem średniowieczna edycja brewiarza autorstwa kard. F. Quiñonesa (1535), w którym opuszczono wszystkie antyfony. Następne zaś trzy stulecia pełne są polemik w tej materii.

W czasie obrad *Vaticanum II* bp J. Martin (Kanada) w imieniu soborowej Komisji Liturgicznej optował za zachowaniem elementów chóralnych w przyszłym *BR*. Ze względu na fakt, że takie kwestie nie mieściły się w tak zasadniczym dokumencie jak *KL*, odesłano ich ostateczne ustalenia do kompetencji posoborowych organów redakcyjnych. Sumarycznie zatem A. G. Martimort raz jeszcze streścił dotychczasowe argumenty odnośnie do elementów chóralnych *BR*, zestawiając je w czterech punktach:

- 1) powyższe elementy wskazują na wspólnotowy charakter modlitwy brewiarzowej, który jest rozpoznawalny także w recytacji indywidualnej. Oficjum bowiem nie jest modlitwą własną jakiegokolwiek duchownego, lecz jest publiczną modlitwą całego Kościoła, do której dostęp (*aditus*) ma każdy wierny. Taką interpretację przekazują nam w swoich publikacjach fachowcy od duchowości chrześcijańskiej — od Piotra Damiana († 1072 r.) po dzień dzisiejszy;
- 2) nie brakuje dzisiaj duchownych, którzy, jakkolwiek nie zobowiązani do modlitwy chórowej, korzystają jednak przy różnych okazjach (kongresy, rekolekcje), np. z racji wspólnego zamieszkiwania, do odmawiania razem choćby jakiejś części brewiarza. Wpisuje się to zresztą w treść *KL* 99;
- 3) powyższe elementy chóralne stanowią prawdziwy skarbiec duchowości i pobożności. Wspomagają właściwe zrozumienie psalmów i lektur brewiarzowych. Nie dziwi zatem, że są one obecne także w oficjach protestanckich;
- 4) elementy chóralne przysparzają oficjum ducha pogody i zróżnicowania (... *tribuunt incunditatem et varietatem*);

Ad b) Uzasadniając potrzebę zachowania responsoriów także w przyszłej księdze *BR*, należy brać pod uwagę ich walor duchowy. Wynika on z następujących przesłanek:

- responsoria przyczyniają się do ujrzenia lektur w nowym świetle;
- włączają lekturę w określony etap historii zbawienia;
- ze Starego Testamentu wprowadzają w Nowy Testament;
- sprawiają, że lektura staje się modlitwą i kontemplacją;
- odznaczają się czasami pogodnym i poetyckim walorem.

Ad c) Antyfony są powszechnie obecne zarówno w katolickich, jak też protestanckich brewiarzach, wydanych także w językach ojczystych. Za ich zachowaniem przemawiają takie argumenty, jak:

- antyfony pomagają w rozpoznaniu gatunku literackiego danego psalmu;
- kierują w stronę osobistej modlitwy;
- eksponują główną myśl danego psalmu;
- ułatwiają interpretację sensu danego obchodu liturgicznego;
- sprawiają, że recytacja psalmu nie jest monotonna, lecz wręcz przeciwnie — pogodna i zróżnicowana.

Równocześnie podkreślono konieczność rewizji wszystkich antyfon także w aspekcie ich recytacji indywidualnej, prywatnej.

W dniach 6–14 października 1966 r. w Watykanie miała miejsce VII Sesja Plenarna *Consilium* z udziałem około 40 Ojców (nie zawsze wszyscy byli obecni na wszystkich posiedzeniach). Obecnych na Sesji zapoznano z dotychczasowym stanem prac redakcyjnych dotyczącym całości posoborowej odnowy liturgicznej, z równoczesną prośbą, aby poprzez głosowania wyrazili swoje opinie odnośnie do kierunku odnowy całych ksiąg liturgicznych, względnie ich części. *Pro competentia rei* aktualne prezentacje oraz pytania zadawali relatorzy poszczególnych Grup Studyjnych¹³. Problematykę *BR* przybliżył obecnym A.G. Martimort. W kwestii tzw. elementów chóralnych Ojcowie mieli odpowiedzieć na trzy pytania:

- a) czy należy zachować responsoria pochodzące zarówno z dawnego *patrimonium*, czy nowo zredagowane, jeśli są zgodne z takimi kryteriami doboru, jak ekspozycja istotnej treści lektury, jej relacji do historii zbawienia, promowania w lekturze aspektu modlitewnego i kontemplacyjnego oraz ukazywania lektur ze Starego Testamentu w świetle Nowego Testamentu? Wszyscy obecni w liczbie 33 głosowali *placet*;
- b) czy powyższe responsoria są obligatoryjne także w recytacji *a solo*? Odpowiedź: 22 głosy za ich zachowaniem, 11 głosów za ich recytacją *ad libitum*;
- c) czy antyfony obowiązują także przy recytacji *a solo*? Odpowiedź jednogłośnie pozytywna.

Relacja o powyższych głosowaniach została uzupełniona osobnym dokumentem przez sekretarza Grupy Studyjnej IX, V. Raffę, który przedstawił także opinie relatorów odnoszące się do całości prac redakcyjnych nad księgą *BR*¹⁴. Odnośnie do responsoriów (*sapienter seligendis ex iis, quae iam exstant*) wybranych z dotychczasowych lub na nowo zredagowanych, 25 relatorów opowiedziało się za takim sposobem procedowania, 2 było odmiennego zdania, a 4 głosowało *placet iuxta modum*. W kwestii obowiązku lub dowolności odmawiania responsorium przy recytacji indywidualnej, 14 relatorów opowiedziało się za dotychczasową praktyką,

¹³ Zestawienie głosowań Ojców VII Sesji Plenarnej *Consilium*, w tym odnoszących się do naszego tematu, podaje sekretarz *Consilium* A. Bugnini w: *Res Secretariatus* 25, z 28 października 1966 r., *Relatio VII Sessionis Plenariae „Consilii” 6–14 octobris 1966*, s. 1–18, tutaj s. 12.

¹⁴ Zob. *Schemata n. 201*, z 8 listopada 1966 r., *De Breviario* 42, *Coetus a Studiis IX. Relatio de his quae die 13 octobris in VII Sessione Plenaria Consilii de Officio divino acta sunt*, s. 1–11, tutaj s. 8–10.

13 chciałoby wprowadzić możliwość *ad libitum*, a 3 głosy: *placet iuxta modum*. Owe zastrzeżenia (*modi*) dotyczyły obowiązku recytacji jedynie przy oficjum śpiewanym oraz odnośnie do godziny czytań.

W kwestii antyfon 22 relatorów chciałoby zachować dotychczasową tradycję uwzględniając jedynie potrzebę ich rewizji treściowej lub nawet zupełnie nowej redakcji. Jednakże 11 relatorów zgłosiło szereg zastrzeżeń (*placet iuxta modum*). Wśród tych ostatnich postulowano, aby niekoniecznie wzorowano się na tradycji i melodii gregoriańskiej, aby antyfony nie były obowiązkowe przy recytacji *a solo*, aby obowiązywały wyłącznie przy oficjum śpiewanym oraz były wykonywane jedynie jeden raz przed recytacją danego psalmu.

Temat chórowych śpiewów został ponownie podjęty przez relatorów na spotkaniu w dniach 6–8 lutego 1967 r. w siedzibie benedyktyńskiego opactwa *S. Maria della Castagna* w Genui¹⁵. Relator P. Visentin, *pro competentia rei*, przedstawił obecnym *visio panoramica* prac redakcyjnych w obszarze antyfon. Zarysował podwójną drogę postępowania. Najpierw należy dokonać selekcji antyfon tradycyjnych, wybierając te, które są krótkie, piękne treściowo, wspomagają ducha modlitwy, stanowią klucz do zrozumienia sensu danego psalmu i obdarzone są dobrym podkładem melodyjnym. Drugi sposób uzyskiwania antyfon polegał na ich redagowaniu *ex novo*. Powinny one opierać się o teksty Nowego Testamentu, stanowić swoisty łącznik z psalmem i współbrzmieć z różnymi rodzajami literackimi psalmów. P. Visentin powyższe kryteria redakcyjne poparł wieloma przykładami nowych antyfon (... *quarum non pauca placuerunt!!!*). Z dyskusji relatorów wynikało, że przy redakcji nowych antyfon nie należy ograniczać się do jednego czy dwóch systemów tworzenia nowych tekstów, aby z jednej strony uniknąć monotonii, a z drugiej — dążyć do ubogacenia modlitwy psalmodycznej. Priorytetem może tu być norma, aby antyfonę wydobyć z tekstu psalmu, który właśnie poprzedza, zwłaszcza jeśli w sobie wyraża motyw chrystologiczny. Oczywiście warto redagować antyfony zawierające teksty Nowego (czasami także Starego) Testamentu. Warto przy tym uwzględniać różnorakie okresy roku liturgicznego. Niekiedy ten sam psalm może być opatrzony kilkoma antyfonami, zwłaszcza jeśli dany psalm jest wielotematyczny. Będzie to przydatne, gdy ten sam będzie występował w różnych oficjach. Ze względu na fakt, że w czasie obrad VIII Sesji Plenarnej *Consilium* (10–19 IV 1967 r.) miała być recytowana „próbka”, wzorzec (*specimen*) przyszłej księgi *BR*, należało choćby *ad interim* przygotować dwutygodniowe pełne oficjum (*pro tempore paschali*). Relator P. Visentin został zobowiązany, aby do powyższego *specimen* opracować odpowiednie antyfony.

¹⁵ Poniżej prezentujemy opinie relatorów przedstawione w czasie wzmiankowanego spotkania dotyczące naszego tematu, zob. *Schemata n. 206*, z 15 lutego 1967 r., *De Breviario 43, Relatio Sessionis Coetus IX „De structura generali Officii Divini” quae Genuae apud Abbatiam S. Maria „Della Castagna” diebus 6, 7, 8 februarii 1967 habita est*, s. 1–13, tutaj s. 4, 7, 9–10.

Oдноśnie do responsorium, dyskusje podzielono na dwie części: kwestie związane z responsorium krótkim oraz problemy odnoszące się do responsorium dłuższego. Pierwszą kwestię podsumowano trzema głosowaniami:

- czy należy włączyć krótkie responsorium także do jutrzni i nieszpórów? Wszyscy obecni — *placet*;
- czy powyższe responsoria obowiązują także w recytacji prywatnej? Odpowiedź: 9 *placet*, 2 *non placet*;
- czy w godzinach mniejszych można zupełnie opuścić krótkie responsoria? Odpowiedź: 9 głosów *placet*, 3 — *non placet*.

W sprawach dłuższych responsoriów wypowiedział się E. Lengeling, relator Grupy Studyjnej IX (*De lectionibus biblicis*). Zapoznał on obecnych z przygotowanym już podwójnym cyklem responsoriów (do podwójnej serii czytań biblijnych) okresu paschalnego. Odczytane jednakże teksty nie zyskały *in genere* aprobaty. Uznano je za zbyt historyczne, moralizujące, mało poetyczne. W wypowiedziach swoich relatorzy postulowali, aby miały one wydźwięk bardziej kontemplacyjny, liryczny, poetyczny oraz nie ograniczały się do idei obecnej już w lekturze biblijnej. Oдноśnie do responsorium po czytaniu patrystycznym, na tym etapie prac redakcyjnych zadowolano się zachowaniem tekstów w dotychczasowym *BR*. Podobnie proponowano w odniesieniu do responsoriów po czytaniach hagiograficznych (...*sumi possunt responsoria iam exstantia*).

Sprawę powyżej wzmiankowanego wzorca (*specimen*) przyszłego *BR*, obejmującego dwa tygodnie kalendarza uwzględniającego termin obrad VIII Sesji Plenarnej *Consilium* (10–19 IV 1967 r.), w syntetyczny sposób obejmującego wszystkie elementy składowe nowo zredagowanej modlitwy brewiarzowej zaprezentował A.G. Martimort miesiąc przed planowaną Sesją¹⁶. Poniżej przedstawimy główne jego tezy odnoszące się do naszego tematu, a zawarte w tymże dokumencie. Jego autor przypomina najpierw ustalone wcześniej kryteria wyboru (a także nowej redakcji) antyfon, którymi inspirowano się przy redakcji *specimen*. Antyfony do psalmodii powyższego „wzorca” są owocem wspólnych ustaleń Grupy Studyjnej VIII oraz Grupy Studyjnej III (*De psalmis distribuendis*). Doświadczenia związane z inicjatywą *specimen* będą oczywiście wzorcowe i bardzo użyteczne w pracach nad całą psalmodią przyszłego *BR*.

W kwestii responsoriów A.G. Martimort przedstawił potrójne rozwiązania zgodnie z potrójnymi czytaniem *BR*.

- a) Oдноśnie do responsorium po czytaniach biblijnych obowiązuje norma jego recytacji także w oficjum *sine cantu*, gdyż ustalone wcześniej kryteria jego przesłania treściowego przemawiają za taką praktyką. Responsorium musi bowiem

¹⁶ Zob. *Schemata n. 215*, z 15 marca 1967 r., *De Breviario* 46, *Coetus a studiis IX. Relatio generalis de structura Breviarii*, s. 1–16, tutaj s. 7–9, 12.

ułatwiać zrozumienie danej lektury, wprowadzać w tajemnicę zbawienia, prowadzić ze Starego do Nowego Testamentu, czynić z lektury modlitwą lub kontemplacją, uwypuklać jej poetycki wymiar. Opracowanie zestawu takich responsoriów wymaga współpracy Grupy Studyjnej VIII oraz Grupy Studyjnej IV (*De lectionibus biblicis*).

- b) Responsoria po lekturach patrystycznych powinny obowiązywać także przy recytacji indywidualnej. Różnią się one jednak swym stylem od responsoriów po czytaniach biblijnych, jakkolwiek mogłyby one nawiązywać do sensu całości danej księgi biblijnej lub uwzględniać właściwy czas liturgiczny. Kryteria opracowania odpowiednich tekstów na czas *per annum* zostaną ustalone w przyszłości wspólnie przez Grupę Studyjną VIII oraz Grupę Studyjną V (*De lectionibus patristicis*).
- c) Czytaniom hagiograficznym towarzyszą również właściwe responsoria nawiązujące albo do *commune sanctorum*, albo odwołujące się do danego czasu liturgicznego.

Osobna propozycja dotyczy jutrzni i nieszporów. Jeśli w przyszłym *BR* zostanie wprowadzone czytanie biblijne, należy przewidzieć również responsorium (choćby *responsorium breve*), chyba że po czytaniu nastąpi homilia. Taka praktyka występuje w oficjum benedyktyńskim oraz u zakonników z Taizè.

W obliczu zbliżającej się VIII Sesji Plenarnej *Consilium* (10–19 IV 1967 r.) relatorzy przygotowali pisemne raporty (*relationes particulares*), które miały być odczytane w czasie powyższej Sesji, w celu uzyskania autorytatywnej opinii odnośnie do kierunku dalszego procedowania¹⁷.

Na temat responsoriów po czytaniach biblijnych wiadomości znajdujemy w relacji E. Lengelinga, przewodniczącego Grupy Studyjnej IV (*De lectionibus biblicis Officii divini*). Powtórzył on ustalone wcześniej cztery kryteria redakcji responsoriów, którymi oczywiście inspirowano się przy tworzeniu *specimen* na dni Sesji *Consilium*. Problematykę antyfon zawarł P. Visentin w swoim relatywnie obszernym przedłożeniu. Ponownie przypomniał on, mając na uwadze adresatów swej relacji (czyli Ojców *Consilium*), że przy redakcji korpusu antyfon należy inspirować się podwójnym kryterium. Pierwsze kryterium wskazuje na konieczność dokonania wyboru i selekcji antyfon zawartych w różnorodnych rękopiśmiennych kodeksach. Wybór ten powinien być uzasadniony modlitewnym charakterem antyfony, podkreśleniem chrystologicznego sensu psalmu, uwypukleniem jego właściwej interpretacji. Uwzględniając zaś oryginalny, gregoriański podkład muzyczny antyfon, zachowuje się duchowe i artystyczne *patrimonium* tradycji.

Drugie kryterium doboru antyfon dotyczy tekstów nowych. Mogłyby one czerpać wersety z Nowego Testamentu (*sed non exclusive*), aby ukazać psalm w świe-

¹⁷ Zob. *Schemata n. 216*, z 17 marca 1967 r., *De Breviario 47*, *De Officio divino. Relationes particulares*, s. 1–26, tutaj s. 4, 23–26.

tle Chrystusa i Ewangelii. Redakcja nowych tekstów antyfon nie jest z pewnością zadaniem łatwym, gdyż musi uwzględniać zarówno gatunek literacki danego psalmu, aby z nim właściwie współbrzmieć, jak również okres liturgiczny, na który przypada recytacja psalmodii, czy także chronologię godziny recytacji (zob. różnice czasowe między jutrznią a *completorium*). P. Visentin do swej relacji dołączył kilka wzorów antyfon na nieszpory okresu paschalnego z prośbą o ich zaopiniowanie.

Powyższy dokument, wraz z innymi relacjami na temat rewizji księgi *BR*, został odczytany w czasie VIII Sesji *Consilium* w dniach 10–11 kwietnia 1967 r. Tydzień później Grupa Studyjna IX, odpowiedzialna za całość prac nad nową redakcją *BR*, wraz z wszystkimi relatorami Grup Studyjnych (od I do VIII) dokonali przeglądu opinii Ojców *Consilium* w sprawie nowej księgi *BR*. Odnośnie do kwestii responsoriów i antyfon zanotowano następujące wypowiedzi, opinie, zastrzeżenia, propozycje¹⁸:

- wzorce responsoriów na dwa tygodnie paschalne zawarte w *specimen omnibus placet*;
- bp A. Pichler: nie należy zapominać o wymiarze emocjonalnym responsorium. Jest to zauważalne, jeśli responsorium nie ma bezpośredniego związku z lekturą;
- B. Fischer: brak pewnej logiczności responsorium w relacji do lektury sprzyja duchowi medytacji;
- J. Cellier: responsoria muszą odznaczać się pewną elastycznością, aby łatwiej można je było wyrażać w kulturze muzycznej poszczególnych narodów. Są one zbyt trudne do przekładu na języki narodowe;
- bp C. Young: w recytacji indywidualnej opuszczać powtórzenia;
- A. Bugnini: responsorium niewykonywane *in cantu* jest czymś sztucznym. W oficjum śpiewanym można zastępować responsorium innym śpiewem. Podobną opinię wyraził bp J. Bluysen;
- J. Patino: responsorium ze swej natury i pochodzenia jest przeznaczone do wykonania *in cantu*. Zatem ten śpiew można zastąpić innym śpiewem;
- P.M. Gy: pozostawić *ad libitum* zastępowanie zbyt krótkiego responsorium innym śpiewem;
- bp H. Volk: po lekturze biblijnej dobrze byłoby uwzględnić jakiś element medytacji;
- bp E. Guano: dobrze dobrane responsoria są dobrą inspiracją do medytacji powiązanej jednakże z chwilą milczenia;
- bp C. Young: w recytowanym oficjum responsorium nie współbrzmi z całością modlitwy. Można jednakże przewidzieć jakąś formę zastępczej modlitwy. Taką samą opinię wyraził A.G. Martimort;

¹⁸ Opinie Ojców *Consilium* z dni 10–11 IV 1967 r. oraz dyskutantów z 17 kwietnia 1967 r. zestawiono ze względów merytorycznych razem, zob. *Schemata* n. 227, z 9 maja 1967 r., *De Breviario* 48, *Coetus a studiis IX. De structura generali Officii divini. Acta de Officio divino in adunatione Commissionis coordinatricis et in Sessione VIII Consilii mensis aprilis 1967*, s. 1–16, tutaj s. 7–8.

- bp M. Pellegrino: zachować responsorium ze względu na ich wymowę poetyczną, jako wyraz ekspresji religijnej i ze względu na ich walor artystyczny. Euchologia grecka jest bogata w tego rodzaju wzorce;
- bp H. Jenny: w recytacji prywatnej modlitwa ma również wymiar wspólnotowy (w łączności z Kościołem). Należy zatem zachować elementy recytacji chórowej;
- J. Nabuco: czy w dni, w które recytuje się *Te Deum*, obowiązywać ma także responsorium? (A.G. Martimort odpowiedział: responsorium jest kontynuacją lektury, natomiast *Te Deum* pełni inną rolę).

Odnośnie do antyfon, P. Visentin przypomniał Ojcom *Consilium*, że z dotychczasowych ustaleń wynika podwójny *modus procedendi*: albo czerpać z tradycyjnego dziedzictwa, albo redagować nowe teksty, głównie w oparciu o Nowy Testament. Antyfony nowe w języku łacińskim opatrzone będą własnym podkładem muzycznym. Powyższa wizja spotkała się z ogólną przychylnością. Oto niektóre doprecyzowania:

- bp H. Jenny: nie eliminować antyfon bezpośrednio odnoszących się do historii zbawienia;
- bp G.P. Dwyer: unikać antyfon z przenośniami niezrozumiałymi przez lud; „nadeszły gody weselne... oblubienica się przygotowała”;
- bp E. Guano: byłoby bardziej właściwe dobierać antyfony z treści danego psalmu aniżeli oparte o księgi Nowego Testamentu.

Dalszy proces ustaleń redakcyjnych związany jest z obradami relatorów oraz Grupy Studyjnej IX wyznaczonych przez A.G. Martimorta na 20–23 lipca 1967 r. w siedzibie Katolickiej Akademii Bawarskiej w Monachium. Miesiąc wcześniej wysłał on zainteresowanym uczestnikom tychże obrad materiały będące przedmiotem planowanych dyskusji, w których zawarte były niektóre, jeszcze nie do końca rozwiązane kwestie¹⁹. A.G. Martimort w obszarze naszego tematu artykułu przypomniał jedynie dyskusje z miesiąca kwietnia tegoż roku związane z Sesją VIII Sesji Plenarnej *Consilium*, odnoszące się do responsorium po biblijnym czytaniu krótkim jutrzni i niesporów, które jako *novum* planowano wprowadzić do tychże godzin kanonicznych w przyszłym *BR*. Większość ówczesnych dyskutantów proponowała wprowadzenie obowiązkowej recytacji takiego responsorium. Nie brakowało jednakże opinii przeciwnych (V. Raffa, A. Dumas, A. Amore, P. Jounel), które responsorium uważały za element zbędny. Wystarczy, gdy po czytaniu krótkim nastąpi kantyk ewangelijny ze swoją antyfoną. A. Dirks chciałby, aby po czytaniu krótkim w miejsce responsorium wprowadzić chwilę milczenia.

O rezultatach obrad powyżej wspomnianego gremium w Monachium informuje w swojej sprawozdawczej relacji sekretarz Grupy Studyjnej IX, V. Raffa²⁰. Czterodniowe dyskusje nad aktualnym stanem rewizji *BR* sprawiły, że poszczególnym

¹⁹ Chodzi tutaj o *Schemata n. 231*, z 20 czerwca 1967 r., *De Breviario 50, Coetus a studiis IX. De structura generali Breviarii*, s. 1–16, tutaj s. 7–8.

²⁰ Zob. *Schemata n. 242*, z 25 sierpnia 1967 r., *De Breviario 55, Relatio de laboribus Coetus IX Monachii adunati diebus 20–23 julii 1967*, s. 1–25, tutaj s. 12–14, 16–17.

elementom omawianej tutaj księgi poświęcono wiele czasu i troski. Dotyczyło to oczywiście także problematyki antyfon i responsoriów.

P. Visentin w swoim przedłożeniu oznajmił, że gotowy jest już korpus antyfon jutrzni i nieszpórów na okres *per annum* oraz na okres paschalny w układzie czterotygodniowej psalmodii. W doborze tekstów kierowano się dotychczasowymi ustaleniemi, czyli czerpaniem ich albo z tradycyjnego *repertorium*, albo z tekstów Nowego Testamentu. Jednakże w dyskusji przeważały głosy, aby regułą była antyfona wyjęta z psalmu, a teksty z Nowego Testamentu stanowiły wyjątek. P. Visentin w odpowiedzi argumentował, że antyfony oparte o Nowy Testament ograniczają się zasadniczo do okresu paschalnego, gdyż ten ze swej natury ma szczególny wymiar chrystologiczny. Poza tym wiele psalmów, pięknych nawet ze swej natury (*quamvis pulchri*), wskazuje na inną ekonomię zbawienia i muszą zostać „wprowadzone” w ekonomię Nowego Testamentu. Niewiele jest przecież psalmów o wydźwięku wprost chrystologicznym. Wymagają one zatem pewnej „chrystianizacji”. Należy przy tym zwracać uwagę na właściwy przekład Wulgaty, pamiętając, że wszystkie teksty w przyszłości będą przełożone na języki ojczyste. Antyfony dla godzin mniejszych *per annum* miały wyrażać treści uniwersalne, a w okresie paschalnym należy do nich dodać *Alleluja*, gdyż w ten sposób wzmacniają one paschalny sens antyfony. Antyfon świątecznych, nawet jeśli nie mają żadnego związku z danym psalmem, nie należy odrzucać, gdyż byłoby to zubożenie tradycyjnego *patrimonium*.

W kwestii responsoriów biblijnych zauważono, że ich zupełnie nowa redakcja przysparza wiele trudności. Dlatego praktycznym rozwiązaniem byłoby ich przejęcie, o ile jest to uzasadnione, z dotychczasowego *BR* lub z innych znanych tradycyjnych źródeł, zachowując ustalone już wcześniej merytoryczne kryteria (kierowanie lektury w przeżycie modlitwne oraz wskazywanie na ekonomię zbawienia obecną w Nowym Testamencie).

Osobnym problemem są responsoria po czytaniach krótkich przewidzianych dla jutrzni i nieszpórów. Okazuje się to wcale niełatwym redakcyjnym przedsięwzięciem. Propozycja, aby opierać je o błogosławieństwa jest nietrafna, gdyż one należą do innego rodzaju religijnego przesłania. Sugestia, aby czerpać teksty z eucharologii greckiej, po analizie nie dostarczyła prawie żadnego materiału. Można by wykorzystać różnorakie aklamacje, które jednak przy recytacji prywatnej są mało przydatne. Przeważała opcja (za którą głosowało 13 z 14 obecnych), aby *responsoria brevia* po lekturze biblijnej jutrzni i nieszpórów zredagować z tekstów nowych, nie pomijając dotychczasowego dziedzictwa. Przy recytacji prywatnej, 10 dyskutantów proponowało pozostawić responsorium *ad libitum*, za obowiązkowym odprawianiem głosowało 4 obecnych.

E. Lengeling, przewodniczący Grupy Studyjnej IV (*De lectionibus biblicis in Officio*) poinformował w swej relacji o ważnej decyzji VIII Sesji Plenarnej *Consilium* 10–19 IV 1967 r.)²¹. W miejsce wielu dotychczasowych lektur biblijnych

²¹ Zob. *Schemata n. 242*, z dnia 18 września 1967 r., *De Breviario 57, Coetus a studiis IV: De lectionibus biblicis in Officio. Relatio*, s. 1–10, tutaj s. 6–7.

w godzinie czytań przedzielanych własnymi responsoriami, odtąd przewiduje się jedno zintegrowane czytanie z odpowiednim responsorium. Ze względu na fakt, że wiele responsoriów nie ma żadnego związku z poprzedzającą lekturą biblijną należy rozszerzyć obszar poszukiwań odpowiednich tekstów korzystając z kodeksów Kościoła Zachodniego, lecz z tradycji pozarzymskiej, np. z liturgii neo-galikańskiej XVIII w. (zob. *Brewiarz z Cluny z 1799 r.* lub *Brewiarz z Paryża z 1762 r.*). Dla zdecydowanie większości czytań biblijnych towarzyszące im responsoria już są i będą redakcją zupełnie nową.

W trakcie obrad I Synodu Biskupów w Rzymie (październik 1967 r.) Ojcom powyższego Synodu zadano 22 pytania odnoszące się do kryteriów rewizji księgi *BR*. Owe pytania, wraz z uzasadnieniem ich treści (*Declarationes*), zostały przygotowane przez sekretariat *Consilium*²². Pytanie nr 22 odnosiło się do problematyki naszego opracowania. Jego ogólnikowa treść domagała się potwierdzenia redakcyjnego kryterium odnoszącego się do antyfon i responsoriów (którym zresztą kierowano się od początku), że te elementy *BR* należy poddać pogłębionej rewizji lub zrehabilitować od nowa, aby dobrze odpowiadały w oficjum swej roli (*Antiphonae et responsoria funditus revidentur seu potius e novo creabuntur, ut suo muneri in officio melius respondeant*). Ojcowie Synodu dali pozytywną odpowiedź.

W dniach od 21 do 28 listopada 1967 r. miały miejsce obrady IX Sesji Plenarnej *Consilium*. Dyskusje na temat oficjum odbyły się w dniach 22–23 listopada. Były one bezpośrednio przygotowane poprzez ustalenia relatorów oraz Grupy Studyjnej IX przedyskutowane w dniach 14–20 listopada²³. Warto tu przypomnieć, że relator Grupy Studyjnej VIII P. Visentin bezpośrednio przed powyższymi spotkaniami pisemną relacją zestawiał całokształt dotychczasowych ustaleń w materii antyfon i responsoriów, do których zresztą często odwoływali się dyskutanci, zarówno Sesji *Consilium*, jak też obrad relatorów²⁴. Poniżej odtworzymy najbardziej charakterystyczne opinie z powyższych dwóch spotkań w materii naszego tematu²⁵:

- J. Pascher: nie należy zawsze dążyć, aby poprzez antyfony dokonywać chrystianizacji psalmów, gdyż czasami może mieć to wydzźwięk pewnej sztuczności, a psalmy same w sobie inspirują przecież do modlitwy.
- B. Fischer: antyfony jutrzni i niesporów okresu paschalnego powinny cieszyć się szczególnym przywilejem.
- A.G. Martimort: niedzielom i dniom powszednim okresu paschalnego przydzielić specjalne antyfony, pozostałym dniom roku liturgicznego wystarczą antyfony czerpane z samych psalmów.

²² Zob. CONSILIIUM AD EXSEQUENDAM CONSTITUTIONEM DE SACRA LITURGIA, *Relatio ad Synodum Episcoporum de principiis ad instaurationem Breviarii* (bez daty), s. 1–7, tutaj s. 7.

²³ Te fakty podaje *Schemata n. 263*, z dnia 10 grudnia 1967 r., *Coetus a studiis IX. Relatio IX Sessionis Consilii et praecedentis coadunationis relatorum necnon et Coetus IX*, s. 1–18, tutaj s. 1.

²⁴ Zob. *Schemata n. 245 Addendum*, z dnia 13 listopada 1967 r., *De Breviario 60, Coetus a studiis VIII, De cantibus Officii divini. Parvae quaestiones de antiphonis et responsoriis*, s. 1–5.

²⁵ Zob. przyp. 23, s. 5–9.

- bp E. Guano: antyfony nie muszą zbytnio forsować prawdy hebrajskiej ani też zawsze odwoływać się do sensu ściśle chrześcijańskiego. Wystarczy podkreślanie sensu humanistycznego, który i tak prowadzi do rozumienia psalmu w świetle Nowego Testamentu.
- A. Bugnini: antyfony uzależnione są w znacznym stopniu od nowego przekładu psalmów. W łonie *Consilium* od trzech lat pracował specjalny zespół, który tym problemem się zajmował. To zadanie przejął obecnie nowy organ — *Pontificia Commissio pro Nova Vulgata* i należy oczekiwać jej rezultatów, także odnośnie do nowej psalmodii.
- A.G. Martimort: sprawa nowego przekładu psalmów warunkuje tempo prac nad całością rewizji *BR*.

Większość dyskutantów optowała za specjalnymi antyfonami dla jutrzni i niesporów dla wszystkich tzw. czasów mocnych.

Osobnym przedmiotem dyskusji były responsoria krótkie (*responsoria brevia*) po przyszłych lekcjach jutrzni i niesporów. Oto wybrane opinie dyskutantów:

- J. Patino: zamiast responsorium lepiej używać terminu *cantus responsorialis*.
- A. Bugnini: nie ma potrzeby wprowadzać responsorium do tych dwóch godzin kanonicznych, gdyż stanowi to niepotrzebne obciążenie oficjum, biorąc pod uwagę wprowadzenie do jutrzni i niesporów *preces*.
- E. Lengeling: wprowadzenie powyższych tekstów byłoby dostosowaniem do struktury godzin mniejszych i komplety, gdyż są one tam już obecne w dotychczasowym *BR*.
- P. Jounel: lepiej nie wprowadzać responsorium, a zatrzymać *versiculus*, który jest wprowadzeniem do antyfony przed *Benedictus* lub *Magnificat*.

Osobnym problemem związanym z responsorium krótkim była przewidywana (ewentualnie) nowa struktura jutrzni czy niesporów odnosząca się do miejsca w nich hymnu oraz kantyku ewangelijnego. Warto tu przypomnieć, że w dotychczasowym *BR* występował po *capitulum* bezpośrednio hymn, a następnie katekizacja ewangelijna wraz z antyfoną. Oto bardziej charakterystyczne opinie w tej materii:

- J. Cellier: jeśli po czytaniu następuje homilia, należy opuścić responsorium. Gdyby było ono pozostawione, byłoby ono powtórzeniem, podwojeniem śpiewu wobec kantyku ewangelijnego.
- E. Bonet: w niektórych zakonach żeńskich praktykuje się taki schemat: dłuższa lektura, homilia, chwila milczenia, responsorium, katekizacja ewangelijna.
- A.G. Martimort: w tradycji ambrożyjskiej hymn występuje na początku godziny kanonicznej, która dzięki temu uzyskuje swój jednoznaczny charakter.
- J. Gelineau: czytanie biblijne wymaga odpowiedniego śpiewu. Jeśliby po nim miało nastąpić responsorium, katekizacja oraz *preces*, byłoby to zbytnie i obciążające nawarstwienie. Miejsce hymnu jest po lekcji, ale nie na początku godziny, gdyż byłby to błąd pastoralny i liturgiczny (...*error pastoralis et liturgicus*).

- P. Jounel: hymn na początku godziny, po lekcji wystarczy *versiculus*.
- E. Lengeling, Th. Schnitzler: od wieków praktykowane jest w Niemczech nabożeństwo ludowe *Andacht*, które zawsze rozpoczyna się od hymnu.
- kard. M. Pellegrino: w niektóre szczególne dni praktykuje się w diecezji turyńskiej wspomniane śpiewane oficjum z udziałem ludu, w którym po czytaniu biblijnym wykonywany jest odpowiedni śpiew. W recytacji jednakże prywatnej używa się w tym miejscu responsorium.
- bp A. Pichler: jeśli w miejsce responsorium wprowadzi się śpiew ludowy, zaistnieje niebezpieczeństwo stosowania śpiewów niezbyt głębokich.
- bp R. Boudon: za zestaw, dobór takich śpiewów odpowiadać będzie konferencja biskupów, a nie poszczególni duchowni.
- bp E. Guano: takie pieśni powinny być wolne od aktualnej mody, zwyczaju, lecz muszą zawierać treści trwałe, ponadczasowe. Przy recytacji prywatnej responsorium po lekcji jest *ad libitum*. Ze względów psychologicznych taką rubrykę nie umieszczać bezpośrednio po lekcji, lecz po responsorium.

W głosowaniu Ojcowie Sesji Plenarnej jednogłośnie opowiedzieli się za responsoriami, które współbrzmia z lekturą biblijną jutrzni i nieszporów. Również jednomyślni byli odnośnie do możliwości opuszczenia responsorium w celebracji publicznej i zastępowania go odpowiednim śpiewem, ustalonym przez autorytet kościelny.

1 lutego 1968 r. A.G. Martimort zapowiedział następne spotkanie Grupy Studyjnej IX wraz z relatorami wszystkich Grup pracujących nad rewizją BR²⁶. Miejsce i czas obrad: 27 lutego – 1 marca w opactwie benedyktyńskim S. Maria della Castagna w Genui. W towarzyszącym zaproszeniu obszernym dokumencie A.G. Martimort zestawiał dotychczasowe osiągnięcia oraz opisał niedokończone jeszcze kwestie redakcyjne. Odnośnie do naszego tematu artykułu poinformował on, że brat Max Thurian dostarczył mu publikację na temat responsoriów *Répons de l'Office de Taizé*, którą zaprezentuje na spotkaniu w Genui. Zaanonsował równocześnie, że otwartymi jeszcze kwestiami pozostają antyfony do *Benedictus* oraz *Magnificat*, a także antyfony stosowane w *Commune sanctorum* i w *Proprium de tempore*, gdyż niektóre z dotychczasowych wydają się nieprzydatne.

W czasie dyskusji w Genui antyfonom i responsorom dedykowano relatywnie dużo uwagi²⁷. Relator Grupy Studyjnej IV (*De lectionibus biblicis*), E. Lengeling, oświadczył, że gotowa jest już cała seria responsoriów. Ich zestaw pochodzi albo z dotychczasowego BR, albo z trzech Brewiarzy (z Cluny 1679 i 1685; z paryskie-

²⁶ Zob. *Schemata n. 269*, z 1 lutego 1968 r., *De Breviario 67, Coetus a studiis IX. De structura generali Breviarii*, s. 1–19, tutaj s. 1, 16.

²⁷ Obszerne sprawozdanie z powyższych obrad zob. *Schemata n. 284*, z 15 marca 1968 r., *De Breviario 70, Coetus IX: De structura generali Officii divini. Relatio Sessionis Coetus IX Genuae habitae diebus 27 februarii – 1 martii 1968*, s. 1–17, tutaj s. 2–3, 5, 14–16.

go z 1735 r. oraz z francuskiego *Bréviaire des fidèles* z 1951 r.), albo jest zupełnie nową redakcją. Starano się zachować tradycję, lecz nie w sposób mechaniczny. Nie musiały też te teksty zbyt przylegać do poprzedzającej lektury biblijnej, natomiast inspirowały się one walorami poetyckimi z uwzględnieniem wykonywania ich *in cantu* oraz ostateczną ich redakcją w językach ojczystych. Pozostałe kryteria merytoryczne zostały ustalone i przyjęte już wcześniej.

Odnosnie do responsoriów po czytaniach patrystycznych, które omawiał relator Grupy Studyjnej V (*De lectionibus patristicis*) I. Oñatibia, nie przedstawiono żadnych wzorców ani ostatecznych ustaleń. Owszem, wybrano już ponad 200 lektur patrystycznych z pism Ojców Wschodu i Zachodu Kościoła, także autorów średniowiecznych i nowożytnych (np. P. Newmana czy F. Fénelona), lecz jak dotąd nie zajmowano się wprost tym zagadnieniem (... *Hactenus coetus non cogitavit de responsoriis*). Pojawiły się jedynie ogólne sugestie, aby np. czerpać z zasobów Grupy Studyjnej IV, czyli dołączyć responsoria nie wykorzystane przez ten zespół lub opierać je na tekstach biblijnych związanych z danym okresem roku liturgicznego lub wręcz korzystać z psalmodii.

Relator Grupy Studyjnej III (*De psalmis distribuendis*), J. Pascher, zatrzymał się przy problemie antyfon do psalmów w dni świąteczne. Przekonywał on, że jeśli psalmy świąteczne zostały przejęte z dni powszednich, to muszą one otrzymać wówczas nowe, specjalne antyfony, które będą zarazem wskazywać na klucz, rację, motyw przydzielenia danego psalmu do określonego dnia świątecznego. Powinna zatem obowiązywać norma: jeśli dla danego oficjum dobiera się specjalne psalmy, podobna zasada odnosi się także do ich antyfon: ich treść musi „zdradzać” motyw ich doboru.

Najobszerniejszą relację, *pro competentia rei*, przedstawił relator P. Visentin. Przekazał on obecnym, że gotowy jest już zestaw antyfon dla całej psalmodii, z wyjątkiem psalmów godzin mniejszych. W tej ostatniej kwestii należy bowiem zdecydować, czy podtrzymać dotychczasową tradycję jednej antyfony dla trzech psalmów, czy raczej opatrzyć antyfoną każdy psalm w celu jego ostatecznego zrozumienia. Podobnej decyzji wymaga sytuacja, gdy w danej godzinie kanonicznej ten sam psalm podzielony jest na kilka części. Czy zatem każda z części psalmu ma posiadać własną antyfonę? W dyskusji nad antyfonami w komplecie, niektórzy uważali, że przez cały tydzień wystarczy jedna i ta sama antyfona. Ponadto P. Visentin poinformował, że opracowano już cały zestaw antyfon, np. dla niedziel czasów mocnych, dla kantyków ewangelijnych *Benedictus* i *Magnificat*, dla oficjów niektórych uroczystości.

Odnosnie do responsoriów biblijnych istnieje według P. Visentina współpraca z Grupą Studyjną IV. Responsoria natomiast patrystyczne i hagiograficzne mogłyby czerpać z obszernego, tradycyjnego patrimonium, dotąd jeszcze w pełni nie wykorzystanego.

W kwietniu 1968 r. A.G. Martimort przedstawił panoramę dotychczasowych prac i ustaleń w obszarze rewizji księgi *BR*²⁸. Przypomniął on, w sumaryczny sposób, znane już kwestie odnoszące się do antyfon i responsoriów np. aby antyfony do kantyków ewangelijnych nadal czerpały teksty z Ewangelii, aby każdy psalm (nawet jego część, jeśli jest dłuższy) posiadały własną antyfonę, aby psalmy występujące w czasach mocnych były obdarzone specjalnymi antyfonami, itd. A.G. Martimort poinformował w swej relacji, że responsoria biblijne, w ilości prawie 700, zostaną wkrótce wraz z lekturami opublikowane²⁹. Responsoria zaś patrystyczne i hagiograficzne w większości przejęte zostały z tradycyjnego patrimonium.

Ważną inicjatywą w końcowym etapie prac redakcyjnych, która w zasadniczy sposób wpłynęła na ostateczny kształt nowej księgi liturgii godzin (w tym obejmującą także antyfony i responsoria), było wydrukowanie i wysłanie z polecenia Grupy Studyjnej IX do ponad 3000 biskupów i wyższych przełożonych zakonnych projektu ogólnego wprowadzenia do *Officium Divinum* wraz z dwiema próbkami (*specimen*) pełnego oficjum³⁰. Nadesłane przez 873 respondentów uwagi, opinie (w sumie ok. 5000) pozwoliły na potwierdzenie właściwej metody i stylu dotychczasowych prac w materii naszego opracowania³¹, co zostało zresztą potwierdzone w oficjalnym brzmieniu roli i funkcji antyfon i responsoriów zawartych w *Ogólnym wprowadzeniu do Liturgii godzin* (antyfony — art. 110–120; responsoria — art. 169–172).

STRESZCZENIE

Wielowiekowa tradycja związana z recytacją (śpiewem) *Breviarium Romanum* przekazała, że każdy psalm ma (przeważnie) własną antyfonę, która ten psalm poprzedza i kończy. Responsorium natomiast stanowi odpowiedź, względnie dopowiedzenie na czytanie zarówno biblijne, patrystyczne, jak też hagiograficzne. Rewizja powyższych tekstów została powierzona Grupie Studyjnej VIII (*De cantibus Officii*). Przy nowej redakcji antyfon kierowano się takimi kryteriami, jak: uwydatnienie rodzaju literackiego danego psalmu, umocnienie ducha modlitwy i kontemplacji, uwzględnienie liturgicznego charakteru dnia, przysparzanie oficjum

²⁸ Zob. *Schemata n. 288*, z 17 kwietnia 1968 r., *De Breviario 71, Coetus IX: De structura generali Officii divini. Relatio generalis de labore peracto hisce ultimis mensibus ab omnibus Coetibus qui officio divino instaurando incumbunt*, s. 1–18, tutaj s. 8–9.

²⁹ CONSILIIUM AD EXSEQUENDAM CONSTITUTIONEM DE SACRA LITURGIA, *Ordo Lectionum Biblicarum Officii Divini (Manuscripti instar)*, Città del Vaticano 1968, s. 1–361 (*Schemata n. 322, De Breviario 82*).

³⁰ CONSILIIUM AD EXSEQUENDAM CONSTITUTIONEM DE SACRA LITURGIA, *Descriptio et specimina Officii Divini iuxta Concilii Vaticani II decreta instaurati*, In Civitate Vaticana 1969, s. 1–80.

³¹ Te szczegóły podaje *Schemata n. 357*, z 31 października 1969 r., *De Breviario 95, Relatio generalis de Breviario*, s. 1–7, tutaj s. 1. NB. Po raz pierwszy w tym dokumencie (s. 2) występuje termin *Liturgia Horarum: Item, nobis visum est abolendum, nomen Breviarium, quod minime ad contentum refertur, et proponimus ut deinceps dicatur Liturgia Horarum*.

ducha pogody i różnicowania, eksponowanie głównej myśli danego psalmu, ukazywanie psalmu w świetle Chrystusa i Ewangelii, wprowadzenie w ekonomię Nowego Testamentu. Przy nowej redakcji responsoriów obowiązywały takie kryteria, jak: pomoc w zrozumieniu czytań, zamiana lektury w modlitwę i kontemplację, wskazywanie na aktualny w danym dniu liturgicznym moment historii zbawienia, wprowadzanie ze Starego w Nowy Testament, ożywianie czytania pięknem poezji. Ponadto responsoria po czytaniach patrystycznych opierają się na tekstach biblijnych, w tym także czerpanych z psalmodii. Czytaniom hagiograficznym towarzyszą responsoria nawiązujące albo do *commune sanctorum*, albo odwołujące się do danego okresu liturgicznego.

Słowa kluczowe: reforma brewiarza, antyfony, responsorium, księga *Liturgii godzin*.

The Antiphons and Responsories of the Liturgy of the Hours. Editorial issues

Summary

A centuries-old tradition connected with the recitation (chant) of the *Breviarum Romanum* has transmitted that every Psalm has (usually) its own antiphon, which precedes and follows the Psalm itself. The responsory forms a response for the biblical, patristic or hagiographic reading. The revision of those texts has been entrusted to the Study-Group VII (*De cantibus Officii*). The criteria of the new redaction were as follows: to emphasize a literary genre of a Psalm, to strengthen the spirit of prayer and contemplation, to consider the liturgical character of a day, to increase diversity in the office, to underline the main idea of a Psalm, to show the Psalm in the light of Christ and of the Gospel, to introduce to the economy of the New Testament. In turn, during the redaction of responsories the criteria were as follows: to help to understand the readings, a change of the lecture into the prayer and contemplation, pointing on the actual moment of the history of salvation, etc. Moreover the responsories after the patristic readings are based on the biblical texts, including also the psalmodic. The hagiographical readings are followed by responsories referring to the *commune sanctorum* or to the liturgical season.

Key words: reform of breviary, Antiphons, Responsory, Book of the *Liturgy of the Hours*.

Bibliografia

Opracowanie opiera się prawie wyłącznie na kilkudziesięciu „schematach” dokumentujących kolejne fazy procesu redakcyjnego związanego z powstaniem posoborowej księgi *Liturgia Horarum* (1970–1971), ograniczając się jednak do kwestii antyfon i responsoriów powyższej księgi. Pełen zestaw tychże *Schemata* — zob. P. MARINI, *Elenco degli „Schemata” del „Consilium” e della Congregazione per il Culto Divino (marzo 1964 – febbraio 1975)*, Not 18 (1982), s. 453–772. Dokumenty odnoszące się do brewiarza — *tamże*, s. 548–596.

JERZY STEFAŃSKI, (ur. 1940) prezbiter archidiecezji gnieźnieńskiej; protonotariusz apostolski; prof. em. dr hab., 1958–1965 Prymasowskie Wyższe Seminarium Duchowne w Gnieźnie; 1965 święcenia kapłańskie; 1965–1969 studia specjalistyczne z liturgiki na Wydziale Teologii KUL w Lublinie (mgr 1968); 1969–1973 dalsze studia specjalistyczne z liturgiki w *Pontificio Istituto Liturgico Sant’Anselmo (Anselmianum)* w Rzymie (dr 1974); 1970–1973 praca w Kongregacji ds. Kultu Bożego w Watykanie; 1984–1994 konsultor Kongregacji ds. Kultu Bożego; 1988 habilitacja na ATK w Warszawie; 2002 tytuł naukowy profesora nauk teologicznych; 1988–2014 profesor i kierownik Zakładu Liturgiki i Homiletyki na Wydziale Teologicznym UAM w Poznaniu. Autor ponad 250 publikacji naukowych.